

НАУКОВА РОБОТА

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ
ПІДЛІТКІВ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 АГРЕСИВНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.....	7
1.1 Агресія як соціально-психологічний феномен, та її походження.....	7
1.2. Соціально-психологічні причини агресії.....	11
1.3. Моделі подолання особистісної агресивності.....	16
РОЗДІЛ 2 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З АГРЕСИВНИМИ ПІДЛІТКАМИ.....	21
2.1. Дослідження агресивності в навчальному закладі.....	21
2.2. Тренінг з корекції агресивної поведінки підлітків.....	24
ВИСНОВКИ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	33
ДОДАТКИ.....	36

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне українське суспільство переживає глибокі трансформаційні процеси у всіх сферах свого існування - в економіці, політиці, культурі, освіті, науці. Дестабілізація економіки, спад виробництва, зниження життєвого рівня в країні, руйнування старої системи цінностей і стереотипів, що регулювали відносини особи з суспільством, - все це хворобливо переноситься населенням, відображаючись на його соціальному самопочутті. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжує тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Важкий економічний стан країни привів наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів, до значного збільшення рівня поширеності і різноманіття форм аморальних вчинків, злочинності і інших видів поведінки, що відхиляється. Статистика свідчить про зростання поведінки, що відхиляється, серед осіб різних соціальних і демографічних груп. Особливо важко в цей період прийшлося підліткам. Тривожним симптомом є зростання числа неповнолітніх з девіантною поведінкою, що виявляються в асоціальних діях (алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм і ін.). У крайніх формах стали виявлятися жорстокість і агресивність. Різко зросла злочинність серед молоді. З'являється все новий вигляд поведінки, що відхиляється: підлітки беруть участь у воєнізованих формуваннях, в рекеті, співробітничать з мафією, займаються проституцією і сутенерством. В порівнянні з недавнім минулим, зросло число тяжких злочинів, буденна свідомість фіксує збільшення конфліктів і фактів агресивної поведінки людей. Ми є свідками зміни всієї соціальної структури суспільства, інтенсивних процесів розшарування населення за майновою ознакою, по відношенню до різних форм власності. На ґрунті соціальних суперечностей виникають між групові і між особові конфлікти. Зростання агресивних тенденцій в підлітковому середовищі відображає одну з щонайгостріших соціальних

проблем нашого суспільства, де за останні роки різко зросла молодіжна злочинність, особливо злочинність підлітків. При цьому турбує факт збільшення числа злочинів проти особи, що спричиняють за собою тяжкі тілесні ушкодження. Почастішали випадки групових бійок підлітків, що носять запеклий характер.

Професійний інтерес психологів до різних видів і рівнів змін особи неповнолітніх і їх характерологічних особливостей вельми високий і стійкий багато років. Про це свідчать спрямованість і кількість робіт, присвячених проблемі поведінки, що відхиляється. У нашій країні вже накопичений чималий досвід по корекції і профілактиці агресивної поведінки. За останні роки було виконано психологами і педагогами ряд досліджень по вивченню, діагностиці і попередженню педагогічної занедбаності, агресивності і правопорушень підлітків. Цьому присвячені роботи Г.С. Абрамової, М.А. Алемаськіна, Ю.М. Антонян, С.А. Белічевої, В.М. Бехтерева А.Д. Глоточкина, Ігошева К.Е., Д.Д. Ісаєва, А.Г. Ковальова, І.С. Кона, В.Т. Кондрашенко, А.Е. Личко, Г.М. Міньковського, І.А. Невського, В.Ф. Пірожкова, К.К. Платонова, Г.М. Потаніна, Д.І. Фельдштейна і ін.

В зарубіжній психології досліджувались різні прояви та фактори виникнення агресивності такими вченими: Д. Ричардсон, Н.Д. Левітов, Р. Бэрон, Е. Еріксон, С. Фешбах, К. Бютнер. У вітчизняній психології проблема агресії висвітлена в працях Б.С. Братуся, І.О. Фурманова, А.О. Реана, А. Бандура та багато інших.

Вивченням ролі сім'ї у формуванні здорової психіки дитини займалися: Г. Крайг, Ю. Синягіна, Дж. Боулбі, В.Б. Шапарь.

В останнє десятиріччя вчені приділяють увагу вивченню агресивної поведінки у майже всіх дітей різного віку: О.Б. Бовть, В.І. Шебанова – молодших школярів; А.О. Реан, Л.Н. Семенюк – підліткового вік; В.М. Крайнюк, О.В. Хренніков, С.Г. Шебанова – юнацького.

Проте аналіз цих робіт показує, що існуюча практика профілактики не повною мірою вирішує задачі по попередженню агресивної поведінки підлітків.

У профілактиці агресивної поведінки підлітків є ряд невідкладних завдань, що вимагають свого рішення.

Поведінка дітей і підлітків, що відхиляється, має складну багатофакторну природу, його вивчення вимагає, по-перше, реалізації системного підходу, що виявляє ієрархію і взаємозв'язок несприятливих чинників, по-друге, застосування порівняльного аналізу, що зіставляє умови сприятливого соціального розвитку з процесом соціопатогенезу, по-третє, реалізації міждисциплінарного підходу, який не дозволяє замикатися в рамках однієї спеціалізації, а навпроти, припускає використання досягнень таких галузей психології, як вікова, соціальна, педагогічна, медична.

Об'єкт дослідження: агресивність як соціальне явище

Предмет дослідження: форми та методи психологічної допомоги підліткам з агресивною поведінкою в сучасній школі.

Мета роботи: вивчити особливості формування агресивної поведінки підлітків та визначити методи соціально-психологічної корекції підліткової агресивності в сучасній школі

Виходячи з визначення предмета об'єкта та мети дослідження поставлені такі **завдання:**

- проаналізувати наукову літературу, яка висвітлює проблему агресивної поведінки;
- вивчити наукові та практичні засади становлення психолого-педагогічної допомоги агресивним дітям ;
- проаналізувати особливості методів та форм роботи з агресивними дітьми соціальних служб, освітніх закладів України та закордонних служб;
- охарактеризувати програму корекції агресивної поведінки як засіб зниження агресивності підлітків;
- проаналізувати результати дослідження агресивності підлітків в сучасній школі.

– проаналізувати ефективність застосування методів корекції підліткової агресії в сучасній школі

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, порівняльний аналіз результатів соціологічних досліджень, практичні дослідження за допомогою психологічних методик, спостереження.

Наукова та практична значущість результатів. Систематизація досліджень проблеми підліткової агресивності та систематизовані форми та методи соціально-психологічної корекції підлітків з агресивною поведінкою в сучасній школі.

Результати дослідження можуть бути використанні для професійної підготовки студентів, в роботі педагогічного колективу, соціального педагога, практичного психолога та адміністрації школи. Також результати дослідження можуть бути використанні у роботі соціальних служб, які працюють з даною проблемою.

Структура роботи: наукова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Список використаних джерел містить посилання на 38 джерел. Наукова робота написана в об'ємі 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1

АГРЕСИВНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

1.1. Агресія як соціально-психологічний феномен, та її походження

Агресія – один із засобів вирішення проблем, що викликають психічне напруження. Це руйнівне поведіння, що суперечить нормам моралі та етики і правилам взаємодії людей у суспільстві, спричиняє фізичну шкоду або викликає психічний дискомфорт у об'єктів нападу. Агресивні дії можуть виступати як у якості засобу досягнення мети, так і як спосіб психічної розрядки [6].

Агресія (лат. *Aggressio* - напад) - мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам співіснування людей [12].

Агресія (агресивність) - системна, соціально-психологічна властивість, яка формується у процесі соціалізації людини і яка описується трьома групами факторів:

- суб'єктивними (особистісними, які характеризують психологічну діяльність агресора),
- об'єктивними (які характеризують ступінь руйнування об'єкта і нанесення йому шкоди)
- соціально-нормативними, оціночними факторами, такими як морально-етичні норми [29].

Агресивність має якісну і кількісну характеристику. Як і будь – яка інша властивість вона має різні ступені вираженості, від майже повної відсутності до надмірного розвитку. Агресивні прояви можна розділити на два основні типи:

- 1). мотиваційна агресія, як самоцінність;
- 2). інструментальна агресія, як засіб (і перша і друга можуть проявлятися як під контролем свідомості, так і поза її межами, і ототожнені з емоційними переживаннями: гнів, ворожнеча) [11].

Агресія – це будь-яка поведінка, що містить погрозу чи завдає шкоди іншим.

У психологічній науці агресія найчастіше розглядається не як емоція, мотив чи установка, а як модель поведінки. Вияви агресії у людей дуже різноманітні. На думку А. Басса, агресію можна описати, використовуючи три основні шкали: фізична агресія – вербальна, активна агресія – пасивна, пряма агресія – непряма. Її комбінації діють у вісьмох можливих категоріях, у рамках яких і відбувається більшість агресивних дій [18].

Агресією є й поведінка, спрямована на позбавлення людини заслуженої похвали, поваги, приниження гідності.

Єдиної теорії агресії не існує. Є кілька теоретичних напрямів, що по різному пояснюють сутність та витоки людської агресії

За теорією інстинкту З. Фрейда агресивна поведінка є вродженою. Він вважав, що людська поведінка зумовлена інстинктом життя – еросом, енергія інстинкту життя (лібідо) – спрямована на його збереження. А коли цьому щось перешкоджає, енергія інстинкту життя намагається зруйнувати перешкоду. Це і є агресія.[37]

Теоретики еволюційного підходу джерелом агресії вважають інший вроджений механізм – інстинкт боротьби.

Згідно з Лоренцом, за джерелом агресії приховується вроджений інстинкт боротьби за виживання, притаманний як тварині так і людині. Механізм боротьби за виживання і є джерелом агресії.

Відомо, що лише людина, з-поміж інших істот, схильна до насильства над представниками свого виду. К. Лоренц пояснює цей факт тим, що поряд із наявністю у всіх істот вродженого інстинкту боротьби є інстинкт пригнічення прагнення до насильства. Сила пригнічення і сила агресії прямо пропорційні: чим вища здатність живого організму завдати шкоди іншому, тим більша сила пригнічення агресії. [32]

На думку соціобіологів, агресія розвинулась як засіб отримати свою частку ресурсів, і тим самим забезпечити переваги роду у природному відборі. Тобто агресивна взаємодія з конкурентами є одним із шляхів підвищення шансів на успішну репродукцію за умов обмежених ресурсів.

Спонукою агресії є не інстинктивна мотиваційна сила, яка виникає в результаті депривації. У цьому разі прагнення завдати шкоди іншим зумовлене зовнішніми причинами. Однією з теорій, що належать до цього напрямку, є теорія фрустрації агресії Д. Долларда. Фрустрацією називається психічний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перешкоди у досягненні значущої мети [21].

Теоретики, що вбачають причини агресії швидше у зовнішніх стимулах, ніж у вродженій схильності до насильства, дають оптимістичніші прогнози, щодо можливостей зниження людської агресивності.

Представники теоретичного напрямку когнітивних моделей агресії основою агресивної поведінки вважають емоційні та когнітивні процеси.

У своїх роботах А. Берковіц та Д. Креч джерелом агресії вважали не стимули зовнішнього середовища, а емоційні та пізнавальні процеси особистості. Згідно з цією теорією, аби зменшити ймовірність агресивної поведінки людини, потрібно її навчити контролювати імпульсивну агресію, виробляти навички не реагувати на провокацію відповідною агресією, а виробляти конструктивні підходи до виходу з таких ситуацій. [27]

В теорії соціального наuczіння агресію розглядають як соціальне явище, тобто як форму поведінки, засвоєну у процесі соціального наuczіння.

Згідно з А.Бандурою, аналіз агресивної поведінки потребує уваги до трьох моментів:

- способів засвоєння агресивних дій;
- чинників, що провокують їх появу;
- умов, за яких вони закріплюються. [6]

Існують різноманітні підходи визначення даного феномену, але жодний з них не дає повного та вичерпного визначення агресії, відображуючи лише ту чи іншу сторону цього явища.

Агресія - це форма деструктивної індивідуально-людської, біологічної або соціальної поведінки [25].

Фрустраційна теорія (гомеостатична модель) виникла як протиставлення концепції намірів: тут агресивне поведіння розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Основоположником цього напрямку дослідження людської агресивності вважається Дж. Доллард. Відповідно до його поглядів, агресія - це не автоматично виникаючий в організмі людини намір, а реакція на фрустрацію: спроба перебороти перешкоду на шляху до задоволення потреб, досягненню задоволення й емоційної рівноваги.

Розглянута теорія затверджує, що, по-перше, агресія завжди є наслідок фрустрації, і, по-друге, фрустрація завжди спричиняє агресію. Схема «фрустрація – агресія» базується на чотирьох основних поняттях: агресія, фрустрація, гальмування й заміщення.

Агресія розуміється, як намір нашкодити іншому своєю дією, як «акт, цілеспрямованою реакцією якого є нанесення шкоди організму».

Фрустрація виникає, коли з'являється перешкода здійсненню умовної реакції. Причому величина фрустрації залежить від сили мотивації до виконання бажаної дії, значущості перешкоди до досягнення мети й кількості цілеспрямованих дій (спроб), після яких настає фрустрація.

Гальмування - це тенденція обмежити або згорнути дії через очікувані негативні наслідки. Зокрема встановлено, що гальмування будь-якого акту агресії прямо пропорційно силі очікуваного покарання. Імовірно, тому батьки, що практикують покарання своїх дітей за погані оцінки в школі, майже завжди по зовнішній активності й настрою дитини безпомилково визначають, яку оцінку він одержав у школі: дитина приходить додому з почуттям провини й прагне усамітнитися. Крім того, гальмування прямих актів агресивності завжди є додатковою фрустрацією, що викликає агресію проти людини, сприйманого винуватцем цього гальмування, і посилює спонукання до інших форм агресії. Так, наприклад, дитина, якій мати не дозволяє битися або балуватися, починає ображати її («Ти погана!») і дорікати в нелюбові («Ти мене не любиш!»).

Заміщення - це прагнення брати участь в агресивних діях, спрямованих проти якої-небудь іншої особи, а не широго джерела фрустрації. Дитина, що не може покарати старшого брата, зі злістю рве його колекцію марок. Або розсерджений поведженням батьків, старший брат б'є ні в чому не винного молодшого [23].

Тож агресія - це енергія подолання, боротьби, відстоювання своїх прав та інтересів. Ця сила необхідна дитині для того, щоб досягти своєї мети, протистояти перешкодам. Небажаною є не сама агресія, а неприйнятні форми її прояву: звичка кричати, ображати, битися.

1.1. Соціально-психологічні причини агресії

Підлітки набувають знань про моделі агресивної поведінки із трьох основних джерел. Сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення. Агресивності також навчаються при взаємодії з однолітками, як правило дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор. І звичайно діти навчаються агресивним реакціям не тільки на реальних прикладах, але й на символічних, які пропонують мас-медіа [10].

Формування агресивної поведінки починається ще в ранньому дитинстві під впливом сім'ї та родини. Агресивні діти, як правило, виростають в сім'ях де велика дистанція між дітьми та батьками, де мало цікавляться розвитком дітей, де не вистачає тепла та ласки, де відношення до проявів дитячої агресії байдуже і поблажливе. Багатьма вченими досліджувались різноманітні фактори, які впливають на становлення дитячої агресії. Так, згідно дослідженням А. Горькової (1994) у 84% делінквентних підлітків відмічалась алкоголізація в сім'ї, причому ведуче значення мала алкоголізація матері (45%). Також ряд дослідників виявили взаємозв'язок між типом відношення матері в ранньому дитинстві, та проявом дитиною агресивної поведінки пізніше. Впевнено демонструють специфічну залежність між відповідальністю батьків та агресивністю дітей результати експерименту А. Бандури та Р.Уолтерсу по вивченню агресії серед хлопців-підлітків. Ними, зокрема, було виявлено, що

матері агресивних підлітків, більш поблажливо відносяться до проявів агресії до себе з боку своїх дітей, а батьки навпаки. Батьки агресивних дітей побічно провокували їх до проявів агресії поза своїм домом, але іноді суворо карали їх за це. Згідно А. Бандурі та Р. Уолтерсу – непослідовність, суперечливість у вихованні є одним з найважливіших факторів формування асоціальних орієнтацій у підлітків[6].

В цілому за даними дослідження батьки неагресивних підлітків були більш вимогливими та частіше використовували метод переконання, ніж батьки агресивних підлітків, які частіше застосовували фізичні покарання і обмежували в певних привілеях, любові та усмішці.

Останній факт може бути проінтерпретований, як один з проявів особливого значення матері в системі соціальних відношень підлітка. Очевидно порушення ідентифікації з матір'ю може бути виявлено не при будь-яких, а тільки при дуже вагомих порушеннях у розвитку особистості. Так, в одному дослідженні Реана А.А, Санникова М.Ю. було показано, що в системі відношень підлітка до соціального оточення (у тому числі виявлялось відношення до батька та однолітків) саме відношення до матері виявилось найбільш позитивним [32].

Психолог і педагог Н.М. Румянцева визначила педагогічний потенціал сім'ї і вивела типи сім'ї за рівнем педагогічної культури батьків і застосування наявних знань у вихованні дітей:

- перший тип: сім'ї з достатньо високим рівнем педагогічної культури, активною, цілеспрямованою участю у вихованні дітей;
- другий тип: рівень педагогічної культури достатньо високий, але при цьому батьки і матері не приділяють необхідної уваги вихованню своїх дітей;
- третій тип: сім'ї з порівняно низьким педагогічним потенціалом, але активною позицією у виховній діяльності;
- четвертий тип: сім'ї, у яких пасивна позиція у вихованні дітей доповнюється порівняно низьким рівнем педагогічних знань.

Крім того, важливу роль у формуванні стосунків батьків та дітей в сучасній родині, як і раніше, відіграють матеріальні можливості батьків, духовне,

фізичне, психічне здоров'я членів суспільства, національні особливості регіонів, сімейні традиції, педагогічна готовність молоді до сімейного життя. Ставлення батьків до дітей визначається рядом основних чинників: щирими, доброзичливими почуттями та соціальним обов'язком і створенням відповідних умов для його виконання (дотримання батьками прав дитини) [30].

Багато дослідників вказують на те, що така характеристика сім'ї як «повна» або «неповна» впливає на становлення агресивної поведінки у дітей та підлітків. Це підтверджується рядом фактів. Так, згідно В.Н. Кудрявцеву, неповнолітні вбивці дуже часто походять саме з «неповних» сімей [28].

Наступним після сім'ї інститутом соціалізації молодої людини стає школа. Згідно існуючим раніше поглядам у вітчизняній педагогічній науці, прояви агресії в ситуаціях школи пояснювались, в основному, недоліками у сімейному вихованні. Вважалось, що агресія приноситься в школу з зовні, що сама школа не може бути джерелом насильства. Лише в кінці восьмидесятих років на початку дев'яностих років двадцятого століття з'явилися перші публікації, які вказували на те, що існуюча система освіти приховує в собі певний потенціал насильства. Так, проведені на початку дев'яностих років двадцятого століття соціологічні дослідження серед підлітків, виявили, що більшість респондентів так чи інакше відчують на собі жорстокість вчителів. Дослідження, проведені Можгинським Ю.Б. виявили наявність агресії, яка спричиняється професійною деформацією, у вчителів сільських шкіл та вихователів дитячих садків. Є дані про те, що «педагогічна» агресія більш притаманна саме педагогам-жінкам, ніж чоловікам [38].

Вплив неофіційних інститутів соціалізації (група однолітків) має не менш важливий вплив на формування агресивності підлітків.

Розглянуті вище соціально-психологічні фактори безперечно здійснюють дуже значний вплив на молоде покоління. Однак, починаючи з підліткового віку, у особистості з'являються такі психологічні новоутворення, як реакція емансипації та реакція наслідування однолітками. Виховний вплив сім'ї та інших офіційних інститутів соціалізації починає знижуватися, в той час як

підвищується вплив групи однолітків, який часто несе в собі негативний, часто агресивний характер[36].

Не підлягає сумніву той факт, що засоби масової комунікації (ЗМК) стали невід'ємною частиною сучасного суспільства. Це ще один з найважливіших факторів формування агресивної поведінки у підлітків.

На даний момент у сучасній соціальній психології існує три гіпотези, які пояснюють механізм взаємозв'язку сцен насильства в ЗМК та реальної поведінки людей.

Перша гіпотеза – «гіпотеза моделі», що спирається на теорію А.Бандури. Згідно неї агресивна поведінка людей є результатом спостереження та копіювання агресивних дій інших, в тому числі телевізійних персонажів [6].

Друга гіпотеза – «гіпотеза каталізатору», згідно з якою сцени насильства служать своєрідними стимуляторами збуджуваності та імпульсивності поведінки у їх глядачів. Так, згідно Л. Берковітцу, сцени насильства виступають стимуляторами, що запускають певні когнітивні процеси (збуджують агресивні думки, ідеї, спомини), які вже в свою чергу призводять до агресивної поведінки.

Третя гіпотеза – «гіпотеза катарсис», з'явилась в результаті дослідження, які, навпаки, вказували на те, що демонстрація сцен насильства призводить до послаблення агресивності. Відбувається свого роду «катарсис» - скидання емоційної напруги. Автор цієї гіпотези С. Фешбах стверджував: «вроджена агресивна фантазія служить засобом контролю над відкритим виразом агресії [16].

Серед інших «техногенних» факторів формування особистості підлітка і його поведінки, необхідно звернути увагу на комп'ютерні технології. Так, згідно даних російських дослідників Н.Д. Левитова та В.Т. Кондрашенко, «комп'ютерно-орієнтовані» підлітки показують підвищені показники по всім видам агресії. Інший аспект проблеми полягає в змісті ряду комп'ютерних ігор. Аналіз більшості робіт, присвячених проблемі взаємозв'язку "агресивних" ігор та агресії дітей та підлітків, дозволяє констатувати сильну поляризацію думок

їх авторів: одні з них доводять наявність такого зв'язку, інші заперечують його. Є дані, про те, що у піддослідних, які грали в віртуальні війни, спостерігалось підвищення фізіологічного збудження, та агресивних думок. Єдиним добре доведеним фактом вважається підвищення агресивності у підлітків, які грають в ігри з елементами насильства [23, 29].

Становлення агресивної поведінки – складний та багатосторонній процес, в якому діють безліч факторів. Діти навчаються агресивній поведінці шляхом прямих підкріплень як і шляхом спостереження агресивних дій [24].

Перша та обов'язкова умова ефективного формування особистості підлітка - психічний розвиток повинен розкриватися в його закономірностях, пояснюватися у психологічних категоріях; необхідно спиратися на вікові новоутворення, ціннісне ставлення до себе (розуміння дитиною своїх достоїнств, позитивне переживання їх). Розмитість, невизначеність «Я» означає, що людина втратила почуття своєї індивідуальності. [9]

Взагалі агресивна дитина - це не тільки батьківський смуток, загроза благополуччю дитячого колективу, але й нещасна дитина, яку ніхто не розуміє, не хоче приголубити й пожаліти. Такі підлітки використовують будь-яку можливість, аби штовхати, бити, щипати інших. їхні вчинки часто мають провокаційний характер. Щоб викликати відповідну агресивну поведінку, вони завжди готові розлютити маму, вихователя, однолітків. Наприклад, така дитина буде свідомо вдягатися якомога повільніше, відмовиться мити руки, збирати іграшки, поки не розлютить маму, не почує її крик та не отримає від неї ляпас. Після цього дитина сама готова заплакати, а заспокоїться лише тоді, коли мама почне втішати та приголубить її. Звичайно це дивний спосіб привернути увагу, але для такої дитини це єдиний механізм зняття психоемоційного напруження [20].

Щоб можна було вплинути на небажані прояви агресії у дитини, дорослі повинні приділяти їй більше уваги, в певних ситуаціях проявляти більше рішучості. Така поведінка дорослих впливає на дітей заспокійливо. Але, безумовно, й дорослим необхідно стежити за своєю поведінкою, щоб не стати поганим зразком для дитини.

Отже причини агресивності майже завжди зовнішні: сімейне неблагополуччя. На жаль, багато дітей виховується в сім'ях, де агресивність проявляється у поведінці батьків. Іноді дорослі бувають надмірно поступливими й безпорадними, коли діти проявляють агресивність у поведінці. Дитина може маніпулювати дорослими, зловживати їхнім добрим ставленням, але подібна ситуація викликає в неї тривогу: «Чи зможуть захистити мене ці дорослі, з якими я роблю все, що захочу?». Це почуття тривоги викликає все нові й нові прояви агресії, а батьки, які відступають, підсвідомо сприяють цьому. Причиною підвищення агресивності також можуть бути фізичні чи психологічні проблеми дитини, які виснажують її, підвищують збудливість та імпульсивність.

Тому дослідження причин і форм агресивної поведінки підлітків є необхідною передумовою розробки психолого-педагогічних методів корекції.

1.2. Моделі подолання особистісної агресивності

Занадто розповсюджене уявлення, що людина може позбавитися агресивності тільки одним способом – зробити що-небудь агресивне.

Таке уявлення базується на спрощеному психоаналітичному понятті катарсису. Фрейд дотримувався «гідравлічної» ідеї агресивних імпульсів; він вважав, що якщо людині не дозволяти виражати свою агресію відносно нешкідливим способом, то агресивна енергія буде придушуватися, її напір зросте й енергія буде вимагати виходу, - або призводячи до спалахів крайнього насильства або до прояву симптомів соматичної хвороби. Існують деякі дані на користь того, що придушенні почуття дійсно приводять до хвороби.

Якщо насильство приводить до самовиправдання, що провокує ще більше насильство, тоді, якщо ми злимося на когось, що нам робити з почуттями нашого гніву - придушувати їх? Зрозуміло, Зигмунд Фрейд не помилявся, коли говорив, що подолання гніву шкідливе для людини. Але якщо шкідливо й стримувати почуття й відкрито виражати їх, що з ними робити? Вирішити цю дилему не так складно, як здається на перший погляд. Катарсис – поняття про

те, що «випускання пари» - здійснення агресивних дій, спостереження за тим, як інші ведуть себе агресивно або уявлять агресивні дії – звільнює агресивну енергію людини і знижує можливість агресивних вчинків в подальшому [35].

Насамперед, ми можемо контролювати наш гнів, активно надаючи йому можливість розсіятися. «Активно надавати можливість» означає використати такі прості способи, як добре відома процедура «порахувати до десяти» перш ніж говорити. Глибокий подих або заняття відволікаючою діяльністю (розгадування кросвордів, прослуховування заспокійливої музики, косіння газону або навіть здійснення благих справ) є гарними способами активно надати гніву можливість розсіятися.

Існують навіть більше корисні для саморозвитку й розвитку відносин способи впоратися із гнівом. Треба пам'ятати, що випробовувати гнів у певних обставинах цілком природно й не шкідливо. Якщо ваш близький друг або чоловік робить що-небудь, що викликає ваш гнів (що неминуче у всіх близьких відносинах), може бути, корисно прийняти рішення не дати йому просто розсіятися. Замість цього ви можете захотіти виразити свій гнів таким чином, щоб домогтися кращого розуміння себе й динаміки ваших відносин. Але для того щоб це відбулося, гнів повинен бути виражений без насильства й не зневажливим образом. Ви можете зробити це (дорахувавши до десяти!), висловивши прості і ясні твердження, що показують, що ви розсерджені, і безоціночно описують, що саме ваш друг зробив, викликавши ваш гнів.

Розрядка за допомогою вибачення теж являється ефективним способом зниження агресивності стосовно іншої людини і може стати дією, що знімає почуття гніву й досади. Людина, що викликала в іншого фрустрацію, може прийняти відповідальність на себе за цю дію й вибачитися - тим самим вона покаже, що в майбутньому такого більше не відбудеться [14].

Діти проявляють більше агресивності (стосовно ляльок і до інших дітей), якщо бачать приклади агресивного поведіння в схожих життєвих ситуаціях. А що, якщо перевернути це припущення й дати дітям зразки неагресивного поведіння - наприклад показати, як люди, коли їх провокують, виражають

свої почуття в стриманій, розумній і приємній манері? Це припущення психологи протестували в декількох експериментах. Виявилось, що такий метод дійсно спрацьовує. В експериментах дітям спочатку показали, як можуть не агресивно реагувати інші діти, якщо їх провокують. Коли згодом випробуваних дітей поставили в умови, коли їх самих провокували, то вони набагато рідше відповідали агресією, чим діти, що не бачили неагресивних моделей поведінки [30].

В останні двадцять років з'явилося достатньо багато нових моделей подолання та корекції агресивності, але психотерапія також не втратила популярності. Так як цей метод дуже довгий час був основним методом психіатрії. Те саме стосується і підліткової психіатрії. Психотерапія – це не один конкретний метод, оскільки існують різні техніки психотерапії. Метою психотерапії є надання допомоги, завдяки якій пацієнт вчиться самостійно шукати і знаходити оптимальні шляхи вирішення власних емоційних проблем.

Методи психотерапії беруть початок з психоаналізу і аналітичної психології, які, стали для неї теоретичною основою, припускають, що всі психічні порушення з'являються з області без свідомого. Таким чином, психотерапія, взяла за основу психоаналіз. Засновниками психоаналізу є Зігмунд Фрейд і Карл Юнг, що стосується підліткової психотерапії, в її розвиток внесли великий вклад Анна Фрейд, Мелані Кляйн і Майкл Фордхем [34].

Індивідуальна психотерапія найчастіше потребується в тих випадках, коли джерелом проблем підлітка, стають визначенні форми емоційних порушень, пов'язаних або з незначними конфліктами і стресами, або з переживаннями в зв'язку з якимось давнім або існуючим сьогодні стресогенним досвідом. У тих випадках, коли психотерапія направлена на: зміну агресивної поведінки, психотерапевт може змінити корекційний процес, фокусуючи його виключно на міжособистісних відносинах. Це означає, що у тих випадках, коли проблема пов'язана з внутрішньо сімейними відносинами, може бути корисною загальносімейна, а не індивідуальна терапія підлітка. Таким чином, якщо головні труднощі пов'язані з поведінкою підлітка в школі, школа може виявитись

оптимальним місцем для проведення терапії, яка в свою чергу може здійснюватися шляхом підключення до неї вчителів. І, взагалі, якщо труднощі підлітка пов'язані з його відносинами з іншими дітьми, йому може бути призначена групова психотерапія, в якій підліток прийме участь з підлітками зі схожими проблемами.

Для того щоб встановити більш теплі взаємовідносини в ході психотерапії, переважно реагувати не на конкретний зміст або обставини, а на почуття підлітка або відношення, яке він виражає у розповідях про ситуації і події. Наприклад, якщо підліток жаліється на те, що його зачіпають інші діти, найбільш продуктивним буде процес психотерапії, який спирається не на контекст, а на розуміння того факту, що дана ситуація змушує підлітка відчувати. Агресію, образи і злість, або на усвідомлення прихованої суті його жалень, яка розкривається у тому, що у підлітка немає друзів [33].

Психотерапія сім'ї набуває все більшої популярності у практиці психотерапевтів, оскільки у більшості випадків джерело виникнення агресивної поведінки підлітка ховається у сімейних відносинах. В такому виді корекція проводиться з усіма членами сім'ї одночасно, і головний акцент ставиться на сімейних взаємовідносинах, а не на самій проблемі підлітка [5]. Особливу увагу приділяють тому, щоб виявити, як в домашніх умовах здійснюється взаємодія між дітьми і батьками, з метою визначення тих елементів, які роблять повноцінну соціальну поведінку найбільш реальною. Одним із найважливіших, серед таких елементів в роботі з сім'ями, є надання такого впливу на сім'ю, в результаті якого, вона використовує більше заохочень і підтримки, позитиву спілкування з дітьми і приділяє велику кількість уваги всьому хорошому, що робить підліток [13].

У тих випадках, коли основні проблеми підлітка пов'язані з порушенням взаємовідносин з однолітками групова психотерапія є особливо корисною. У цих випадках особливо корисно спостереження за поведінкою підлітка в терапевтичній групі, яка звичайно складається з дітей одного з ним віку. Психотерапевт має можливість спостерігати, які із скоєних підлітком вчинків

призводять до його ізоляції, через що інші діти знущуються з нього. Це дає можливість допомогти підлітку змінити свою поведінку, що досягається направленням уваги підлітка на природу внутрішньо групових відносин.

Принципи і методи групової психотерапії схожі з принципами й методами сімейної психотерапії. Той факт, що при груповій психотерапії підліток взаємодіє з незнайомими дітьми (а не з реальними учасниками своїх конфліктів), є головною відмінністю цих двох типів психотерапії. Виходячи з цього, іноді виявляється суттєвим проведення терапії безпосередньо з тою групою підлітків, при спілкуванні з якими виникли проблеми у дитини [14].

Коли вперше з'явилися методи біхевіоральної терапії, вони, як правило, використовувались для лікування дітей в умовах стаціонарів. Вони і до сьогодні залишаються повністю підходящими для більшості підлітків, але сфера їх застосування розширилась, стала включати роботу зі шкільними учителями і батьками в домашніх умовах. Є декілька причин, які пояснюють, чому відбулися такі зміни у спрямованості терапії, серед яких дві є найбільш важливими. По-перше саме вдома або в школі підлітки демонструють більшу частину проблем, які у них виникають, і виявляється досить логічним сфокусувати методи допомоги у подоланні особистісної агресії на тих ситуаціях, в яких проявляються ці проблеми [1].

Тож агресію можна послабити по-різному. Можна обговорювати причини гніву і ворожості, моделювати неагресивну поведінку, навчати підлітків застосовувати мирні способи вирішення конфліктів, можна вчити їх спілкуватися і домовлятися і допомагати формувати емпатії до інших. Формування емпатії особливо корисне, так як емпатії перешкоджає прояву людських тенденцій позбавляти жертву людських якостей.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З АГРЕСИВНИМИ ПІДЛІТКАМИ

3.1. Дослідження агресивності у підлітків в навчальному закладі

Дослідження проводилось протягом січня місяця у двох сьомих класах Мелітопольської ЗОШ № 4. В дослідженні брали участь 30 підлітків. З них 14 дівчат і 16 хлопців віком від 13 до 15 років. На першому заняті у групі учнів я використала опитувальник А. Басса й А. Дарки, що є однією з найбільш популярних методик для дослідження агресивності. Опитувальник має 75 стверджень і два варіанти відповідей на питання - "так" або "ні". Методика містить у собі 8 основних шкал і 2 інтегральні шкали (Додаток А). При складанні автори користувалися наступними принципами:

- 1) питання можуть відноситися тільки до однієї форми агресії;
- 2) питання складені таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання. [8].

Після обробки даних за допомогою ключа в середньому було отримано таку тенденцію проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат:

- фізична агресія у хлопців – 77 %, високий рівень агресивної реакції, у дівчат – 54 %, норма;
- непряма агресія у хлопців – 50 %, норма, у дівчат – 56 %, підвищений рівень агресивної реакції;
- роздратування у хлопців – 54 %, норма, у дівчат – 51%, що також є нормою;
- негативізм у хлопців – 72 %, підвищений рівень агресивної реакції, у дівчат – 43 %, що є нормою;
- образа у хлопців – 56 %, підвищений рівень агресивної реакції, у дівчат – 62, також підвищений рівень агресивної реакції;

- підозрілість у хлопців – 69 %, підвищений рівень агресивної реакції, у дівчат – 60, також підвищений рівень агресивної реакції;
- вербальна агресія у хлопців - 65 %, підвищений рівень агресивної реакції, у дівчат – 67, також підвищений рівень агресивної реакції;
- почуття провини у хлопців - 57 %, підвищений рівень агресивної реакції, у дівчат – 58, також підвищений рівень агресивної реакції.

Середнє значення індексу ворожості перевищило норму на один бал, а середнє значення індексу агресивності норми не перевищило (Додаток Д).

У результаті дослідження висвітлилась тенденція, що в підлітковому віці домінуючими видами агресивних реакцій є фізична, вербальна, непрямая агресія, а також прояв негативізму (Додаток Ж). Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – непрямая та вербальна агресія (Додаток З).

На другому етапі емпіричного дослідження з групою виявлених підлітків, які проявляють агресивну поведінку було проведено проєктивну методику «Неіснуюча тварина» (Додаток Б, В). Це одна з найбільш інформативних малюнкових методик. Її рекомендується використовувати, починаючи з старшого дошкільного віку. Група обстежуваних отримує аркуші паперу і олівці.

Мета: виявити у групи обстежуваних підлітків рівень агресивності, види агресивних реакцій, тривожності, рівень самооцінки, емоційні особливості.

Результати обробки малюнків занесені до протоколу (Додаток Е). Проєктивна методика підкріпила одержані результати що були отримані за методикою вивчення агресивності Басса-Даркі і дала ширшу інформацію не тільки щодо видів агресивних реакцій, а й про емоційну сферу та самооцінку підлітків. Проєктивна методика також дала зрозуміти причини агресивних реакцій у деяких обстежуваних підлітків.

Відомості про підлітків «групи ризику» були занесені в журнал корекційної роботи. З ними було проведено десять корекційної-розвивальних занять, щодо

подолання агресивності за програмою Тренінгу з корекції агресивної поведінки підлітків.

Після проведення корекційної програми було повторно продіагностовано підлітків на рівень агресивності за тією ж методикою (опитувальник Басса-Даркі) для виявлення ступеня ефективності корекційної роботи [34].

З результатів повторного дослідження висвітлюється тенденція, що всі рівні агресивних реакцій у підлітків, з якими було проведено корекційну роботу знизилися на 5-10 % (Додаток К, Л). Вважаю, що це достатній результат для одного тренінгу. Для досягнення більшого ефекту, на мою думку, потрібна розробка більш комплексних заходів з корекції підліткової агресії. Це включення до занять педагогів та батьків, а також розробка корекційних програм на більш тривалий час з періодичною повторюваністю для закріплення досягнутих результатів і отримання нових, більш позитивних. Під впливом корекційних занять краще знижувалися рівні фізичної, вербальної, непрямой агресії. Трохи гірше рівні негативізму і підозрливості. І найгірше рівні образи і почуття провини. Це знову свідчить про те, що легше корегувати набутті в процесі соціалізації агресивні реакції, ніж ті, які укорінилися з дитинства під впливом сім'ї або за її відсутності. Хочу відмітити, що в дослідженні агресивності підлітків і в тренінгу з її корекції також приймали участь чотири дитини, позбавлені батьківського піклування. В їхніх анкетах було відмічено дуже високі рівні непрямой агресії, образи та почуття провини. За допомогою малюнків «Неіснуючої тварини» в цих підлітків виявлені такі показники емоційної сфери, як знижена самооцінка, невпевненість, нестача психологічної теплоти вдома. В результаті проведених корекційних занять виявлені агресивні реакції знизилися, але в незначній мірі, що знову вказує на глобальний вплив родинних відносин на формування психічно здорової стабільної особистості.

За результатами дослідження можна зробити висновок, що підлітковий вік - період формування духовності, моральних принципів, фізичної активності. У свідомості підлітка відбуваються важливі зміни в розумовій активності, орієнтації особистісних цінностей, у поглядах на вимоги дорослих і стосунки з

однолітками. В цьому віці найчастіше загострюються міжособистісні конфлікти у системі «підліток – дорослий». У встановленні агресивності підлітка важливу роль відіграє суспільне середовище, але не мало важать стосунки з батьками, братами, сестрами, а також міжособистісні стосунки в школі та в референтній групі однолітків.

Тож можна сказати, що програма з корекції агресивної поведінки має свій ефект, але її застосування повинно бути неодноразовим. Для деяких підлітків корекція агресивної поведінки не повинна закінчуватись лише корекційними заняттями. Продовження має бути в роботі з педагогами, з сім'єю, з референтною групою підлітка. Програма корекції повинна мати довготривалий характер з чергуванням періодів роботи в групі і періоду відпочинку, присвяченому самопізнанню і усвідомленню отриманої інформації і досвіду під час роботи в групі однолітків.

3.2. Тренінг з корекції агресивної поведінки підлітків

Після закінчення діагностики була створена група підлітків, кількістю п'ятнадцять чоловік, з якими були проведені заняття з корекції агресивної поведінки.

Мета: зниження у підлітків рівня агресивності до стану норми з контролем результату й закріпленням позитивного ефекту до кінця корекційної програми.

Завдання:

- знизити рівень агресивності у підлітків;
- формувати в учнів віру у свої сили;
- навчити агресивних підлітків прийнятних способів вираження гніву;
- навчити навичок розпізнавання і контролю, вміння опанувати себе у ситуаціях, що провокують вибухи гніву;
- формувати здатність до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання;
- розвивати уміння контролювати рівень агресивності;
- підготувати педагогів і батьків до виконання завдань корекції.

Предмет корекції: емоційна сфера підлітків.

Методи корекції: ігротерапія, проєктивний малюнок, психогімнастика.

Засоби корекції: ігри, вправи, бесіди, неігрові прийоми, спрямовані на зниження рівня тривоги, розвиток комунікативних здібностей.

Етапи корекції:

- діагностичний;
- настановний;
- корекційний;
- оцінка ефективності корекційного впливу.

ЗАНЯТТЯ 1

Тема: «Знайомство».

Мета: познайомити учасників тренінгу.

- знайомство з підлітками;
- проведення тестування на виявлення підлітків із підвищеним рівнем агресивності (опитувальник Басса-Дарки).

ЗАНЯТТЯ 2

Тема: «Емоційний стан групи».

Мета: встановити позитивний настрій групи та почуття довіри.

- індивідуальне знайомство з підлітками, рівень агресивності яких вищий за норму;
- використання з учнями «Методики малюнкової фрустрації» С. Розенцвейга.

ЗАНЯТТЯ 3

Тема: «Фактори агресивності».

Мета: визначити основні фактори, які вплинули на формування агресивності в підлітків даної групи.

- індивідуальна бесіда для виявлення основних факторів, що сприяють підвищеній агресивності підлітків;
- проведення тесту-опитувальника за методом «Незакінчені речення».

ЗАНЯТТЯ 4

Тема: «Гнів та його контроль».

Мета: підготувати підлітків психологічно до роботи у групі, заспокоїти їх, надати впевненості в собі й віри в те, що групові заняття допоможуть подолати труднощі в розпізнаванні і контролі, вміти опанувати себе у ситуаціях, які провокують вибухи гніву.

ЗАНЯТТЯ 5

Тема: «Правила групи».

Мета: викликати бажання взаємодіяти і співпрацювати із психологом, змінити своє життя; зняти стан агресивності; підвищити здатність до емпатії, довіри, співчуття.

- знайомство підлітків між собою;
- пояснення підліткам мети роботи в групі;
- складання учасниками групи правил групової взаємодії;
- гра «Знайомство»;
- малювання «Моя сім'я»
- рухлива гра «Море хвилюється»
- вправа «Слухаємо себе»
- вправа «Подаруй усмішку»

ЗАНЯТТЯ 6

Тема: «Релаксаційний комплекс «Контраст»

Мета: навчити методів релаксації, зняти відчуття тривоги, хвилювання, емоційного напруження. Найпростіший спосіб відпочити полягає в тому, що спочатку м'язи напружують, а потім різко розслабляють.

- Гра «Жестові етюди»
- Бесіда «Наші страхи»
- Малювання «Мій страх»
- Вправа «Слухаємо себе»
- Вправа «Подаруй усмішку»

ЗАНЯТТЯ 7

Тема: «Релаксаційний комплекс «Контраст»

Мета: навчити виражати свій внутрішній стан мімікою та розуміти її.

- Вправа «Міміка і стан людини»
- Рухлива гра «Жучок»
- Вправа «Продовж речення»
- Вправа «Слухаємо себе»
- Вправа «Подаруй усмішку»

ЗАНЯТТЯ 8

Тема: Релаксаційний комплекс «Скафандр»

Мета: навчитися прийомів розслаблення.

Вправа «На кого я перетворився б у чарівній країні?»

Мета: складання психологічного портрета учасників групи (заперечення або приписування ними рис характеру).

Вправа «Шосте чуття»

Мета: перевірка ступеня єдності та згуртованості групи.

Вправа «Допоможи виправитися»

Мета: самоаналіз рис людини, самовиховання.

Вправа «Непотрібне продишайте»

Мета: розслаблення, зняття скутості і тривожності.

Вправа «Слухаємо себе»

Вправа «Подаруй усмішку»

КОРЕКЦІЙНИЙ ЕТАП

Мета: зниження рівня агресивності; опанування прийомів і методів самоконтролю та саморегуляції, способів взаємодії з людьми.

Корекційну роботу з агресивними учнями варто проводити у трьох паралельних напрямках:

- робота психолога із групою:
- робота із гнівом, навчання агресивних учнів прийнятних способів вираження гніву;
- навчання навичок розпізнавання і контролю, уміння опанувати себе в ситуаціях, що провокують вибухи гніву;
- формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання;

- робота з педагогами;
- робота з батьками.

ЗАНЯТТЯ 9

Тема: «Релаксаційний комплекс «Скафандр»

Мета: навчання агресивних учнів виражати гнів прийнятними способами.

Вправа «Два барани»

Мета: зняти невербальну агресію, дати учню змогу «легальним способом» вихлюпнути гнів, зняти зайве емоційне і м'язове напруження, спрямувати енергію дітей у потрібне річище.

Вправа «Обзивалки»

Мета: зняти вербальну агресію, допомогти учням вихлюпнути гнів у прийнятній формі.

Вправа «Малюємо злість»

Вправа «Кричальний мішечок»

Вправа «Комплімент по колу»

ЗАНЯТТЯ 10

Тема: «Наші враження»

Мета: повторно продіагностувати підлітків тренінгової групи та проаналізувати ефективність корекційної роботи

Діагностика рівня агресивності підлітків (опитувальник Басса-Даркі).

Обмін враженнями.

Після проведення тренінгу з корекції можна сказати, що програма з корекції агресивної поведінки підлітків має свій ефект, але її застосування повинно бути неодноразовим. Для деяких підлітків корекція агресивної поведінки не повинна закінчуватись лише корекційними заняттями. Продовження має бути в роботі з педагогами, з сім'єю, з референтною групою підлітка. Програма корекції повинна мати довготривалий характер з чергуванням періодів роботи в групі і періоду відпочинку, присвяченому самопізнанню і усвідомленню отриманої інформації і досвіду під час роботи в групі однолітків.

ВИСНОВКИ

Агресія - це енергія подолання, боротьби, відстоювання своїх прав та інтересів. Ця сила необхідна підліткові для того, щоб досягти своєї мети, протистояти перешкодам. Небажаною є не сама агресія, а неприйнятні форми її прояву: звичка кричати, ображати, битися. Тому завданням є не усунути агресію, а навчити адекватно проявляти свої негативні почуття: гнів, обурення, неприйняття. Саме тому, що підліток не вміє усвідомити й висловити протест стосовно значущої особи (батьків чи вчителя), у нього може виникати «безпредметна агресивність»: поширення почуття злості на слабші та безпечні об'єкти - на дітей, тварин, предмети. Підліткова агресивність - ознака внутрішньої емоційної нестабільності, згусток негативних переживань, один зі способів психологічного захисту.

У підлітковому віці одним з видів поведінки, що відхиляється, є агресивна поведінка, що нерідко приймає ворожу форму (бійки, образи). Для деяких підлітків участь в бійках, твердження себе за допомогою кулаків є сталою лінією поведінки.

Неодмінною умовою агресивної поведінки є надлишок вільного часу, відсутність позитивно формуючих особу захоплень. У багатьох підлітків наголошується неповна сім'я з порушеними функціональними зв'язками. З іншого боку, гіперопіка, також як і бездоглядність, нерідко сприяють агресивній поведінці. Причиною підвищення агресивності також можуть бути фізичні чи психологічні проблеми дитини, які виснажують її, підвищують збудливість та імпульсивність.

Поліпшення внутрішніх сімейних взаємин може відбуватися за рахунок удосконалення правових норм у суспільстві, захисту прав дитини, завдяки чому якіснішим стає саме сутнісне виявлення цих відносин.

Для того щоб вплинути на небажані прояви агресії, дорослі повинні приділяти дитині більше уваги, в певних ситуаціях проявляти більше рішучості.

Однією з найтипівіших помилок батьків є ствердження, що дитина ледар, боягуз, ідіот, негідник, нелюд, у що дитина вірить, бо слова для неї значать

лише те, що значать. Будь-яке твердження сприймається однозначно: ніякого переносного смислу. Існують закономірності, щодо впливу неправильного виховання зі сторони батьків на формування агресивної поведінки дітей і прояву її в підлітковому віці:

- якщо дитину постійно критикують - вона вчиться ненавидіти;
- якщо дитина живе у ворожнечі - вона вчиться агресивності;
- якщо дитину висміюють - вона стає замкненою;
- якщо дитина зростає в докорах - вона починає жити з почуттям провини.

І навпаки існують закономірності позитивного виховання, які впливають на формування психічно здорової, соціально адаптованої особистості:

- якщо дитина живе в терпимості - вона вчиться сприймати інших;
- якщо дитину підбадьорюють - вона починає вірити в себе;
- якщо дитину хвалять - вона вчиться бути вдячною;
- якщо дитина зростає у чесності - вона вчиться бути справедливою;
- якщо дитина живе у безпеці - вона вчиться вірити людям;
- якщо дитину підтримують - вона вчиться цінувати себе.

Реакції, викликані надмірним контролем і нудними повчаннями і повчаннями, знаходять свій вираз у вигляді втеч з будинку, бродяжництва і агресивності.

Розгляд прояву різних форм агресивності у хлопчиків і дівчаток на різних стадіях підліткового віку і з різних соціальних груп населення дає необхідну орієнтацію в характері сфер особи дитини того, що розвивається під впливом різного мікросередовища і дозволяє цілеспрямовано будувати виховний процес.

Вирішуючи зазначені проблеми профілактично-виховна діяльність не може обмежуватись лише заходами індивідуальної та групової корекції неповнолітнього. Соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, яке викликає соціальну дезадаптацію і поведінкові відхилення.

Можна зазначити, що проблема профілактики агресивності, збільшення кількості підлітків, які виявляють агресивну поведінку, залишається актуальною і потребує від соціально-психологічної служби навчального

закладу комплексних превентивних заходів. На ці заходи мають бути спрямовані об'єднані дії всіх учасників навчально-виховного процесу та батьківської громадськості. Партнерські взаємини між школою та сім'єю сприяють ефективності здійснення психолого-педагогічного впливу на дітей та підлітків.

Отже основними формами соціальної роботи з агресивними дітьми та підлітками можна вважати: тренінгові заняття, моделювання, ігри, профілактичні заходи, арт-терапевтичні методи (казко терапія, театралізовані дії, бібліотерапія..), а також роботу з батьками та педагогами

Соціально-профілактична діяльність не може обмежуватися лише заходами індивідуальної дії і корекції, вживаними безпосередньо до неповнолітнього.

- соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, яке викликає соціальну дезадаптацію повнолітнього. Профілактика і попередження девіантної поведінки неповнолітніх стає не тільки соціально значущим, але і психологічно необхідним. Проблема підвищення ефективності ранньої профілактики повинна розв'язуватися в наступних основних напрямках:

- виявлення несприятливих чинників і десоціалізованих дій з боку найближчого оточення, які обумовлюють відхилення в розвитку особи неповнолітніх і своєчасна нейтралізація цих несприятливих дій, що дезадаптують;

- сучасна діагностика асоціальних відхилень в поведінці неповнолітніх і здійснення диференційованого підходу у виборі виховно-профілактичних засобів психолого-педагогічної корекції поведінки, що відхиляється.

Тож можна сказати, що програма з корекції агресивної поведінки має свій ефект, але її застосування повинно бути неодноразовим. Для деяких підлітків корекція агресивної поведінки не повинна закінчуватись лише корекційними заняттями. Продовження має бути в роботі з педагогами, з сім'єю, з референтною групою підлітка. Програма корекції повинна мати довготривалий характер з чергуванням періодів роботи в групі і періоду відпочинку,

присвяченому самопізнанню і усвідомленню отриманої інформації і досвіду під час роботи в групі однолітків.

Звідси виникає необхідність в проведенні системного аналізу індивідуальних, особових, соціально-психологічних і психолого-педагогічних чинників, зумовлюючих соціальні відхилення в поведінці неповнолітніх, з урахуванням яких повинна будуватися і здійснюватися виховно-профілактична робота по попередженню цих відхилень. Раннє виявлення поведінкових проблем у підлітків, системний аналіз характеру їх виникнення і адекватна виховно-коректувальна робота дають шанс запобігти десоціалізацію підліткам. Невчасне виявлення початкових ознак поведінки, що відхиляється, і проблем у вихованні, що перешкоджають розвитку дитини, приводить до швидкого переходу відхилень в хронічні порушення поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдуевская (Белинская), Е.П. Особенности социализации подростка в условиях быстрых социальных изменений: труды по социологии образования [Текст] / Е.П. Авдуевская (Белинская), С.А. Баклушинская – М. : Просвещение, 1995.- 456 с.
2. Ананьев, Б.Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания [Текст] / Б.Г. Ананьев – М. : МГУ, 1980. – 189 с.
3. Аронсон, Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт – Спб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 558 с.
4. Бандура, А. Подростковая агрессия [Текст] / А. Бандура, Р. Уолтерс – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 509 с.
5. Баштаков, И.Л. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодежи [Текст] / И.Л. Баштаков – М. : Наука, 2002. – 298 с.
6. Бовть, О.Б. Соціально - психологічні причини агресивної поведінки підлітків [Текст] / О.Б. Бовть // Рідна школа. - 1999. - № 2 - с. 17-20.
7. Бовть, О.Б. Причини агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку [Текст] / О.Б. Бовть // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 1. – С. 15-30.
8. Бойбіна, Ю.В. Обліково-звітня документація шкільного психолога [Текст] / Ю.В. Бойбіна, С.В. Гончарова – Харків, «Основа», 2009. – 216с.
9. Берон, Р. Агрессия [Текст] / Р. Берон, Д. Ричардсон - СПб.6 : Питер, 1998.- 336 с.
10. Бюттер, К. Жить с агрессивными детьми [Текст] / К. Бюттер - М. : Просвещение, 1997. – 416
11. Вачков, И.В. Основы технологии группового тренинга [Текст] / И.В. Вачков - М. : Наука, 1999.- 246 с.
12. Венгер, А.Л. Психологические рисуночные тесты, иллюстрированное издательство [Текст] / А.Л. Венгер. – М. : ВЛАДОС – ПРЕС, 2003. – 159с.

13. Державна національна програма «Освіта» [Текст] – К. : Освіта, 1994. – 354 с.
- Зазыкин, В.Т. Психология человека от рождения до смерти «Полный курс психологии развития [Текст] / В.Т. Зазыкин – СПб. : Питер, 2005. - 416с.
14. Іванова, В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків [Текст] / В.В. Іванова // Практична психологія та соціальна робота. - 2000. - № 5. - С.
15. Інформаційно-аналітичні матеріали управління освіти Мелітопольської міської ради Запорізької області [Текст] – Мелітополь : Колор Принт, 2010. – 312 с.
16. Кондрашенко, В.Т. Девиантное поведение у подростков [Текст] / В.Т. Кондрашенко – Минск : Беларусь, 1998.- 345с.
17. Кон, И.С. Психология ранней юности [Текст] / И.С. Кон – М. : Просвещение, 1989. – 327 с.
18. Коннор, Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков [Текст] / Д. Коннор - М. : Высшая школа, 2006. – 547 с.
19. Креч, Д. Нравственность, агрессия, справедливость [Текст] / Д. Креч А. Кратчфилд Н. Ливсон // Вопросы психологии. - 1992. - № 1,2. - С. 4-10.
20. Левитов, Н.Д. Психическое состояние агрессии [Текст] /Н.Д. Левитов// Вопросы психологии.- № 7.- 1997.- С. 19-28.
21. Левитов, Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний [Текст] / Н.Д. Левитов - М. : Прогрес, 1997. - 254 с.
22. Лоренц, К. Агрессия [Текст] / К. Лоренц - М. : Просвещение, 1994. - 564 с.
23. Лящук, Л. Агресивна дитина [Текст] / Л. Лящук //Психолог № 30 – 32 (318-320), серпень, 2008. – С. 12-17
24. Майерс, Д. Социальная психология [Текст] / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
25. Михайлина, Н.Ю. Психологическая помощь подростку в кризисных ситуациях [Текст] / М.Ю. Михайлина – Волгоград : Литера, 2009.- 234 с.

26. Можгинский, Ю.Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм [Текст] / Ю.Б. Можгинский – Спб. : Питер, 1999.- 128 с.
27. Нікітіна, Л. Профілактика агресивності і жорстокості серед неповнолітніх і молоді. [Текст] / Л. Нікітіна // Соціальний педагог 2010. - №3 (39). - С. 12-20.
28. Охрімчук, М.П. Багатолика агресія [Текст] /М.П. Охрімчук // Початкова школа. - № 6. – 2003.- С. 7-11.
29. Охрімчук, М.П. Як працювати з агресивною дитиною [Текст] / М.П. Охрімчук. – К. : ДЦССМ, 2004. – 64с.
30. Паренс, Г. Агрессия наших детей [Текст] / Г. Паренс – М. : Лайнер, 1997. - 365 с.
31. Пономаренко, Л.П. Основи психології для старшокласників [Текст] / Л.П. Пономаренко, Р.В. Белоусова– М. : Владос, 2003. – 149 с.
32. Реан, А.А. Социализация агрессии [Текст] /А.А. Реан, Я.Н. Коломинский - Спб. : Питер, 1999. – 328 с.
33. Рептух, Н.О. Фактори виникнення агресивної поведінки [Текст] /Н.О. Рептух // Практична психологія та соціальна робота.-№ 2 .- 2009.- С. 62-64
34. Рогов, Е.И. Детский психолог [Текст] / Е.И. Рогов - Ростов-на-Дону : Прогресс, 1992. - 234 с.
35. Румянцева, Н.М. Агрессия и контроль [Текст] / Н.М. Румянцева // Вопросы психологии. - 1992. - № 5,6. - С. 35-40.
36. Статут Мелітопольської ЗОШ № 4 Мелітопольської міської ради Запорізької області [Текст] – Мелітополь : Колор Принт, 2005. – 74 с.
37. Фрейд, З. Я и Оно [Текст] / З. Фрейд - Психология бессознательного - М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
38. Фурманов, И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция [Текст] /И.А. Фурманов – Минск : Беларусь, 1996. - 192 с.

ДОДАТОК А

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького)

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене настожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратованим, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.

34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь,
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.

75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді "ТАК" і "МОЖЛИВО, ТАК" об'єднуються (сумують як відповіді "ТАК"), так же як і відповіді "НІ" і "МОЖЛИВО, НІ" (сумують як відповіді "НІ").

КЛЮЧ 1

для обробки результатів випробування по опитувальнику.

1. ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (K=11):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

2. ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (K=8):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

3. ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (K=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

4. НЕГАТІВІЗМ (K=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

5. РОЗДРАТУВАННЯ (K=9):

6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+.

6. ПІДОЗРЛИВІСТЬ (K=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

7. ОБРАЗА (K=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

8. ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ (K=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком "-" потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь "ТАК", то ми його реєструємо як відповідь "НІ", якщо була відповідь "НІ", реєструємо як відповідь "ТАК".

КЛЮЧ 2 з бланком для аналізу результатів

1	3	5	4	7	6	2	8
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	
						74-	
						75-	
11	13	9	20	13	11	8	

Треба розкласти бланки за алфавітом. Підготувати список класу, червону пасту, калькулятор, бланк аналітичної довідки з протоколом дослідження і ключ до тесту. Доцільно мати бланк-стандарт для спрощення процедури обліку й обробки результатів.

Порівняти бланки-опитувальники із бланком-стандартом. Збіги відзначити. Підрахувати число збігів у кожній з 8 вертикальних граф і внизу напишіть ці числа.

Підрахувати вираження агресивних реакцій у кожній шкалі (в %).

Менше 25 % — не береться до уваги;

25-55 % — норма;

більше 55 % — підвищена агресія;

більше 75 % — висока агресія.

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кожному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

("1" + "2" + "3") : 3 = ІА - індекс агресивності;

("6" + "7") : 2 = ІВ - індекс ворожості.

А.Басс та А. Дарка запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

- 1). Використання фізичної сили проти іншої особи – фізична агресія.
- 2). Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) – вербальна агресія.
- 3). Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - опосередкована погроза.
- 4). Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - негативізм.
- 5). Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - роздратування.
- 6). Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди, - підозрілість
- 7). Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - образа.
- 8). Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - аутоагресія або відчуття провини.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекручень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи.

ДОДАТОК Б

Проективна методика «Неіснуюча тварина»

Малюнкові методики є непрямими методами дослідження, що проникають у несвідоме. Вони засновані на теорії психомоторного зв'язку: для реєстрації стану психіки використовується дослідження стану моторики, зафіксоване у вигляді графічного сліду руху (малюнка). Оцінка змісту й формального боку дитячого малюнка може мати експериментальне і диференційно-діагностичне значення, тому стандартизовані малюнкові тести стали звичайною складовою частиною більшості психологічних досліджень.

Важливо, щоб випробуваний міг сам брати участь в інтерпретації результатів його роботи. Тобто перевагу при проведенні проективних технік практичний психолог традиційно віддає індивідуальній формі обстеження. Але об'єктивно в умовах загальноосвітніх навчальних закладів складається така ситуація, що психолог часто вимушений проводити групове обстеження і не в змозі приділити достатньо часу для індивідуальної психодіагностики, бесіди та консультативної роботи кожній окремій дитині. Зазвичай за попередніми, оглядовими результатами визначається контингент, який потребує більш ретельного обстеження або уточнення деталей малюнка в ході бесіди, визначається «група ризику» тощо.

Мета: виявити у групи обстежуваних підлітків рівень агресивності, види агресивних реакцій, тривожності, рівень самооцінки, емоційні особливості

Інструкція: «Я хочу подивитися, наскільки у вас розвинуті уява, фантазія (як ти вмєш фантазувати, уявляти). Придумайте і намалюйте тварину, якої насправді немає, ніколи не було і якої до вас ніхто не придумав - ні в казках, ні в комп'ютерних іграх, ні в мультфільмах. Якщо обстежуваний говорить, що не знає, як малювати, не вмєє, не може нічого придумати, то треба підбадьорити його, пояснити, що для цього завдання не потрібно нічого вмєєти. Оскільки потрібно намалювати тварину, якої насправді немає, то абсолютно все одно, яким воно вийде. Якщо обстежуваний довго думає, не приступаючи до малювання, то слід порадити йому почати малювати, як виходить, а далі придумувати в ході малювання. Коли обстежуваний закінчує малювати, його просять придумати тварині назву. Її записують в протоколі. Якщо придумування назви викликає дуже великі труднощі, то цю частину завдання опускають. При необхідності виявляють, якій частині тіла (або якого органу) відповідають ті чи інші деталі зображення. Буває, що замість неіснуючої тварини зображують звичайну, відому, що відбивається в його назві (заєць, осел і т.п.). В цьому випадку потрібно попросити зробити ще один малюнок, намалювавши на цей раз тварину, якої насправді не буває. Інструкцію при тому повністю повторюють. Якщо і повторний малюнок являє собою зображення реальної тварини, то цю роботу припиняють. Якщо вид намальованої тварини цілком звичайний (наприклад, явно зображений заєць), але названа вона незвичайно (наприклад, сказано, що це «чарівний заєць»), то завдання

вважається успішно виконаним і повторювати його не потрібно. Виявивши назву тварини, перевіряючий говорить: «Тепер розкажіть про неї, про її спосіб життя. При обстеженні підлітка або дорослої людини можна запропонувати написати розповідь про спосіб життя придуманої тварини самостійно.

Якщо в оповіданні немає достатніх відомостей про тварину, то по закінченні роботи задаються додаткові питання.

Чим вона харчується? Де живе? Чим звичайно займається? Вона живе одна або з ким-небудь? Є в неї друзі? Хто вони? А вороги у неї є? Хто? Чому вони її вороги? Чого вона боїться, або вона нічого не боїться? Якого вона розміру?

ДОДАТОК В

Таблиця 3.1.

Загальні основи інтерпретації малюнкових методик

Розташування на аркуші	Вгорі	Оптимізм
	Високо біля верхнього краю	Нереалістичність, незахищеність
	У верхньому лівому куті	Регресія
	Вище центру	Самотність, угамування потягу до насолод більше у фантазії, ніж у реальності
	Точно в центрі	Емоційність, концентрація на собі (у дітей), агресія
	Нижче центру	Конкретність, пригніченість, почуття неповноцінності
	Ліворуч	Інтроверсія, напруженість, орієнтація
	На правому боці	Орієнтація на оточення, екстраверсія
	Внизу	Депресія
	Стопи на нижньому краю	Потреба в стабільності через конфлікт
Фігура	Маленька	Тривога, емоційна залежність, почуття дискомфорту й скутості, сковане «его»
	Велика	Експансивність, схильність до марнославства, зарозумілість, нарцисизм, компенсаторне звеличення себе в уяві
	Не вміщується на аркуші	Середовище усвідомлюється як досить сковуюче
	В профіль	Ухилення, виверти
	Анфас	Соціальна неприступність, залежність
	Амбівалентний профіль	Особливо сильна фрустрація
	Відсутність рівноваги	Напруження
Контури	Абсолютний профіль	Серйозна відчуженість, замкнутість, опозиційні тенденції
	Дуже слабкий	Депресія, неповноцінність, аутизм
	Неяскравий, неясний	Боязкість, несміливість, нерішучість
	Неоднакова яскравість	Напруження
	Яскравий товстий	Агресія, страх перед
	Розриви	Сфера конфліктів
	Розрив хвилястої лінії	Невпевненість, сором'язливість
	Не обривається, підкреслений, обрамовує фігуру	Ізоляція
Ескізний	Тривога, нерішучість, несміливість	

Продовження таблиці 3.1.

Штриховка – тривога, агресія, сфера конфлікту	Сильна	Агресивні тенденції, антисоціальна
	Ритмічна	Чутливість, схильність до емпатії, відсутність скутості
	Легка або мінімальна	Відносний спокій
	Рясна, густа, безладна	Психотичні тенденції
	Справа наліво	Інтроверсія, ізоляція
	Зліва направо	Екстраверсія, потреба у підтримці
	Від себе	Екстраверсія, агресія
	На себе	Інтратенсивність
	У статевих органах	Тривога, пов'язана зі статевими функціями
	Енергійні, впевнені штрихи	Наполегливість, безпека
	Слабшають	Істеричні тенденції
	Горизонтальні	Підкреслювання уяви, жіночність,
	Вертикальні	Впертість, наполегливість, рішучість,
	Кутасті	Агресія, критичність, мужність
	Зубчасті, нерівні	Зухвалість, ворожість
	Заокруглені	Залежність, жіночність, нестача
	Прямі лінії	Агресивність, впертість, завзятість, наполегливість (у дітей)
	Неясні, змінюють напрям	Нестача наполегливості, незахищеність
	Вкорочуються	Тип, що збуджується
	Подовжуються	Тип, що гальмується
	Тонкі, подовжені	Напруження
	Довгі	Поведінка, що контролюється (у дітей)
	Короткі, ескізні	Тривога, невпевненість, імпульсивне поведіння (у дітей)
	Скуті	Напруження, замкнутість
	Виходять за межі контуру	Тенденція до імпульсивної відповіді на додаткову стимуляцію
	Штриховка повторюється, обмежена у просторі, судомна	Можливі гнівні реакції, загальне напруження

Продовження таблиці 3.1.

Натиск	Дуже сильний	Антисоціальна особистість, схильність до психопатії, можливі органічні порушення
	Сильний	Енергійність, наполегливість, напруження, органіка
	Впевнені тверді лінії	Амбіції, запопадливість, старанність
	Яскраві лінії	Грубість
	Легкий натиск	Низькі енергетичні ресурси, регресія, скутість
	Слабкі лінії	Стурбованість, занепокоєння, боязкість
	Підкреслені лінії	Тривога, незахищеність, сфера конфліктів. Регресія (особливо: у відношенні до підкресленої деталі)
	Варійований	Адаптивність, пластичність, циклотимічність, імпульсивність, нестабільність, тривога, незахищеність, нестійкий настрій \\
Манера малювання і виправлення	Підтирання	Сфера конфлікту, тривожність, обачливість, сторожкість, можливі невротичні тенденції
	Часті стирання	Нерішучість, невдоволення собою
	Стирання без виправлення	Деталь у суб'єкта викликає внутрішній конфлікт з самою цією деталлю або з тим, що вона символізує
	Перемальовування без попереднього стирання	Негативістична реакція
	Змінення деталей малюнка	Захист спонтанної реакції на ситуацію
	Перегортання аркуша	Агресивні або негативістичні тенденції

	Акцентування окружностей	Жіночність, поступливість, нарцисизм
--	-----------------------------	--------------------------------------

№ з/п	Прізвища учнів	Стать	показники вираженості агресивних реакцій до проведення корекційних занять								індекс ворожості	індекс агресивності
			фа %	на %	р %	н %	о %	п %	ва %	пп %	норма 7-10	норма 21-25
1	Компанієць Микита	ч	40	11	70	60	50	80	83	55	12	21
2	Лазаренко Максим	ч	90	89	70	100	63	70	100	64	12	28
3	Лисенко Назарій	ч	90	33	70	80	50	50	92	64	9	27
4	Парфьонов Євген	ч	90	70	40	100	63	60	75	82	11	22
5	Тривайло Олександр	ч	90	50	70	90	50	70	60	55	11	22
6	Шут Василь	ч	80	44	60	100	63	80	50	45	13	20
7	Зверев Анатолій	ч	90	90	70	90	90	90	75	45	17	27
8	Красько Артем	ч	60	55	60	20	88	90	67	82	16	20
9	Кругіков В'ячеслав	ч	70	45	80	80	75	80	42	82	14	20
Всього у хлопців:			77	54	65	80	66	74	72	64	13	23
10	Могильникова Вікторія	ж	90	90	70	100	90	90	90	75	17	27
11	Бачкова Віра	ж	60	33	50	40	63	70	58	55	12	18
12	Панова Ірина	ж	80	33	70	20	63	80	100	72	13	27
13	Шевченко Олена	ж	70	77	70	20	88	50	67	64	12	22
14	Штанько Єлизавета	ж	40	100	50	40	50	70	67	64	11	17
Всього у дівчат:			68	67	62	44	71	72	76	66	13	22

ДОДАТОК Д

Таблиця 3.2.

Аналітична довідка та протокол вивчення рівня агресивності за методикою Басса-Дарки

№ з/п	Прізвища учнів	Стать	Показники вираженості агресивних реакцій в (%)								індекс ворожості	індекс агресивності
			Ф.А.	Н.А.	Р.	Н.	О.	П.	В.А.	П.П	норма 7-10	норма 21-25
1	Гібало Павло	ч	90	33	50	60	50	50	83	45	9	24
2	Компанієць Микита	ч	40	11	70	60	50	80	83	55	12	21
3	Кошовий Артем	ч	90	44	60	100	38	80	75	45	11	24
4	Кроленко Станіслав	ч	70	77	50	80	63	60	83	64	11	22
5	Лазаренко Максим	ч	90	89	70	100	63	70	100	64	12	28
6	Лисенко Назарій	ч	90	33	70	80	50	50	92	64	9	27
7	Парфьонов Євген	ч	90	70	40	100	63	60	75	82	11	22
8	Тривайло Олександр	ч	90	50	70	90	50	70	60	55	11	22
9	Тюркеджи Дмитро	ч	70	21	40	60	13	50	58	45	6	16
10	Шут Василь	ч	80	44	60	100	63	80	50	45	13	20

11	Зверев Анатолій	ч	90	90	70	90	90	90	75	45	17	27
12	Красько Артем	ч	60	55	60	20	88	90	67	82	16	20
13	Торощін Олександр	ч	60	55	20	60	62	60	17	45	11	10
14	Хомяков Костянтин	ч	60	22	20	20	36	60	50	73	9	13
15	Крутіков В'ячеслав	ч	70	45	80	80	75	80	42	82	14	20
16	Онiпченко Антон	ч	90	56	30	45	38	80	33	27	11	16
Середнє значення у хлопцiв:			77	50	54	72	56	69	65	57	11	21
17	Вагнер Христина	ж	30	44	50	80	38	40	75	55	7	17
18	Могильникова Вiкторiя	ж	90	90	70	100	90	90	90	75	17	27
19	Геращенко Олена	ж	50	67	60	60	50	70	58	55	11	18
20	Бачкова Вiра	ж	60	33	50	40	63	70	58	55	12	18
21	Жилiна Снiжана	ж	60	22	30	40	63	60	42	64	11	14
22	ЛазькоМарина	ж	30	44	70	40	75	40	33	45	10	14
23	Мiщук Анастасiя	ж	50	56	70	20	63	60	60	55	11	20
24	Панова Iрина	ж	80	33	70	20	63	80	100	72	13	27
25	Шевченко Олена	ж	70	77	70	20	88	50	67	64	12	22
26	Ситнiкова Алiна	ж	80	56	50	60	25	40	75	55	6	22
27	ЯщенкоОлена	ж	60	56	30	0	63	50	58	55	10	16
28	Турова Ксенiя	ж	30	55	20	40	36	70	33	45	10	9

29	Штанько Єлизавета	ж	40	100	50	40	50	70	67	64	11	17
30	Кашаніна Карина	ж	30	56	30	40	100	50	60	55	13	16
Середнє значення у дівчат:			54	56	51	43	62	60	67	58	11	18

- норма агресивної реакції
- підвищений рівень агресивної реакції
- високий рівень агресивної реакції

ДОДАТОК Е

Таблиця 3.4.

Аналітична довідка та протокол вивчення рівня агресивності за методикою Басса-Даркі після проведення тренінгу з корекції агресивної поведінки

№ з/п	Прізвища учнів	Стать	Показники вираженості агресивних реакцій після корекційних занять в (%)								індекс ворожості	індекс агресивності
			Ф.А.	Н.А.	Р.	Н.	О.	П.	В.А.	П.П	норма 7-10	норма 21-25
1	Компанієць Микита	ч	40	11	70	60	50	72	75	55	10	21
2	Лазаренко Максим	ч	80	80	65	90	60	65	90	55	11	25
3	Лисенко Назарій	ч	80	30	60	75	50	50	87	58	9	24
4	Парфьонов Євген	ч	80	65	40	90	58	55	65	72	10	21
5	Тривайло Олександр	ч	80	45	60	80	48	65	55	55	10	22
6	Шут Василь	ч	70	40	55	90	55	70	45	45	11	20
7	Зверев Анатолій	ч	90	90	65	80	90	80	60	45	15	25
8	Красько Артем	ч	55	55	60	20	80	90	67	75	14	20

9	Крутіков В'ячеслав	ч	65	45	75	78	75	75	42	75	11	20
Всього у хлопців:			71	51	61	74	63	69	65	59	11	22
10	Могильникова Вікторія	ж	90	85	70	90	80	80	80	75	15	25
11	Бачкова Віра	ж	55	33	45	40	58	65	58	55	10	18
12	Панова Ірина	ж	70	33	65	20	55	75	90	65	12	25
13	Шевченко Олена	ж	65	70	65	20	78	50	58	60	10	22
14	Штанько Єлизавета	ж	33	90	45	30	45	60	65	64	10	17
Всього у дівчат:			63	62	58	40	63	66	70	64	11	21

- норма агресивної реакції
- підвищений рівень агресивної реакції
- високий рівень агресивної реакції

ДОДАТОК Є

Таблиця 3.3.

Протокол обстеження особистісних характеристик підлітків за методикою
«Неіснуюча тварина»

№ з/п	Підвищена самооцінка	Знижена самооцінка	Тривожність	Імпульсивність	Фізична агресія	Вербальна агресія	Інтроверсія	Екстраверсія	Невпевненість	Демонстративність	Інтелектуальні претензії	Нестача психологічної теплоти вдома	Проблеми соціалізації	страх перед агресією	ознаки психічної патології
1	+		+		+	+		+		+					
2	+			+		+		+		+		+	+		
3	+		+		+	+		+		+			+		
4		+	+		+		+		+			+	+	+	
5		+	+	+	+			+				+			
6	+			+	+	+		+		+			+		
7	+				+	+		+		+				+	
8	+		+	+	+	+		+	+						
9		+					+		+				+	+	
10			+		+		+								
11		+	+	+	+	+		+		+	+	+	+		+
12	+				+			+		+		+			
13		+		+	+	+	+		+			+	+		
14		+	+			+	+		+			+	+	+	
15	+				+	+		+		+		+			
16		+	+		+		+		+				+		
17	+		+			+		+		+				+	
18		+	+	+	+	+	+		+			+	+	+	
19	+		+	+		+		+		+				+	
20		+	+		+	+	+		+			+	+	+	
21	+			+	+	+		+		+		+		+	
22		+	+	+		+	+		+		+	+	+		
23		+					+		+			+			
24	+			+	+	+		+		+		+		+	
25		+	+		+	+		+	+			+	+	+	
26	+			+		+		+		+				+	
27		+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	
28	+					+		+		+				+	
29		+	+	+		+		+		+	+	+	+	+	
30	+					+		+						+	

ДОДАТОК Ж

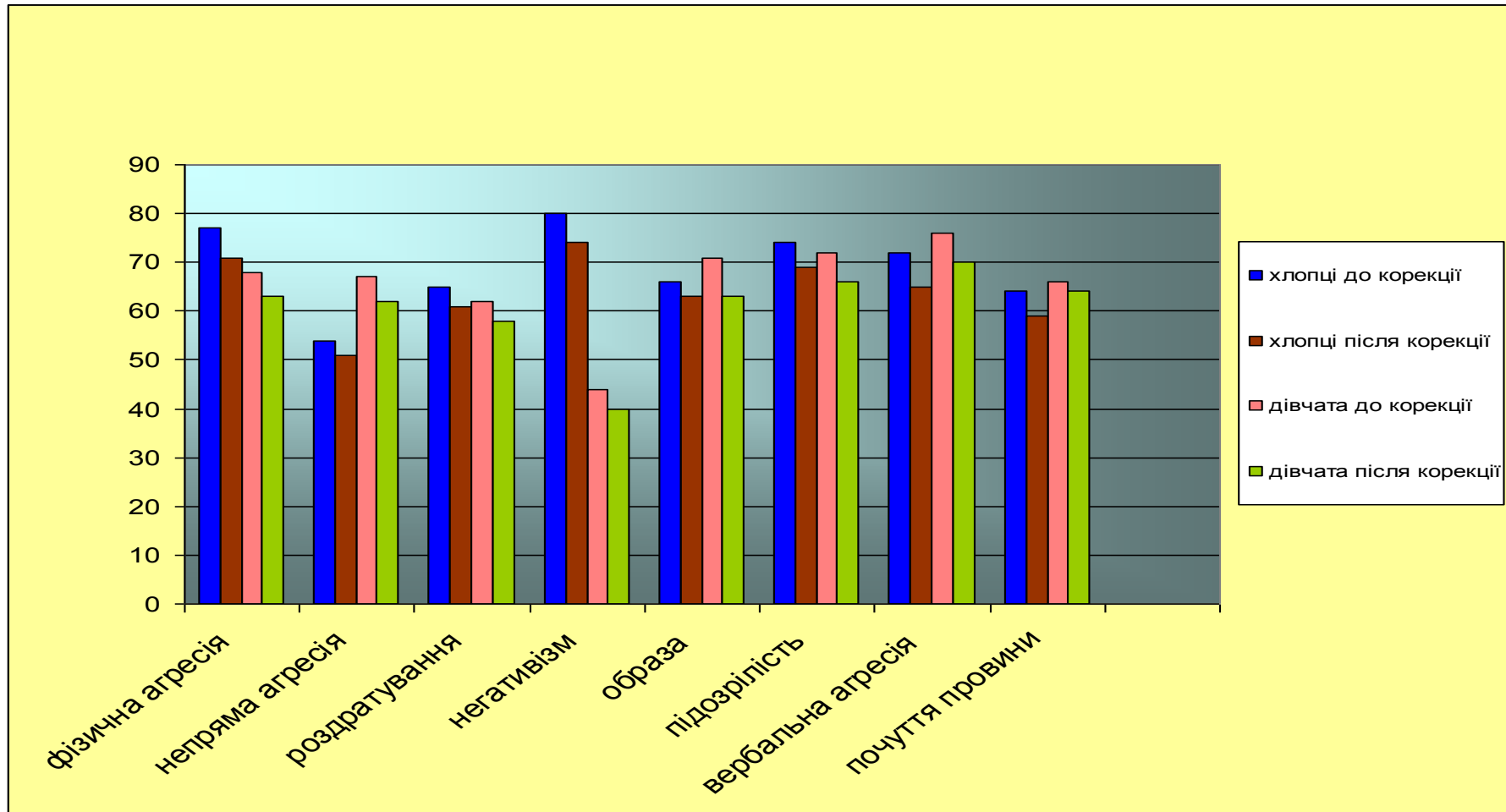

Рис. 3.3. Порівняльна діаграма показників агресивних реакцій до і після тренінгу з корекції агресивної поведінки

ДОДАТОК 3

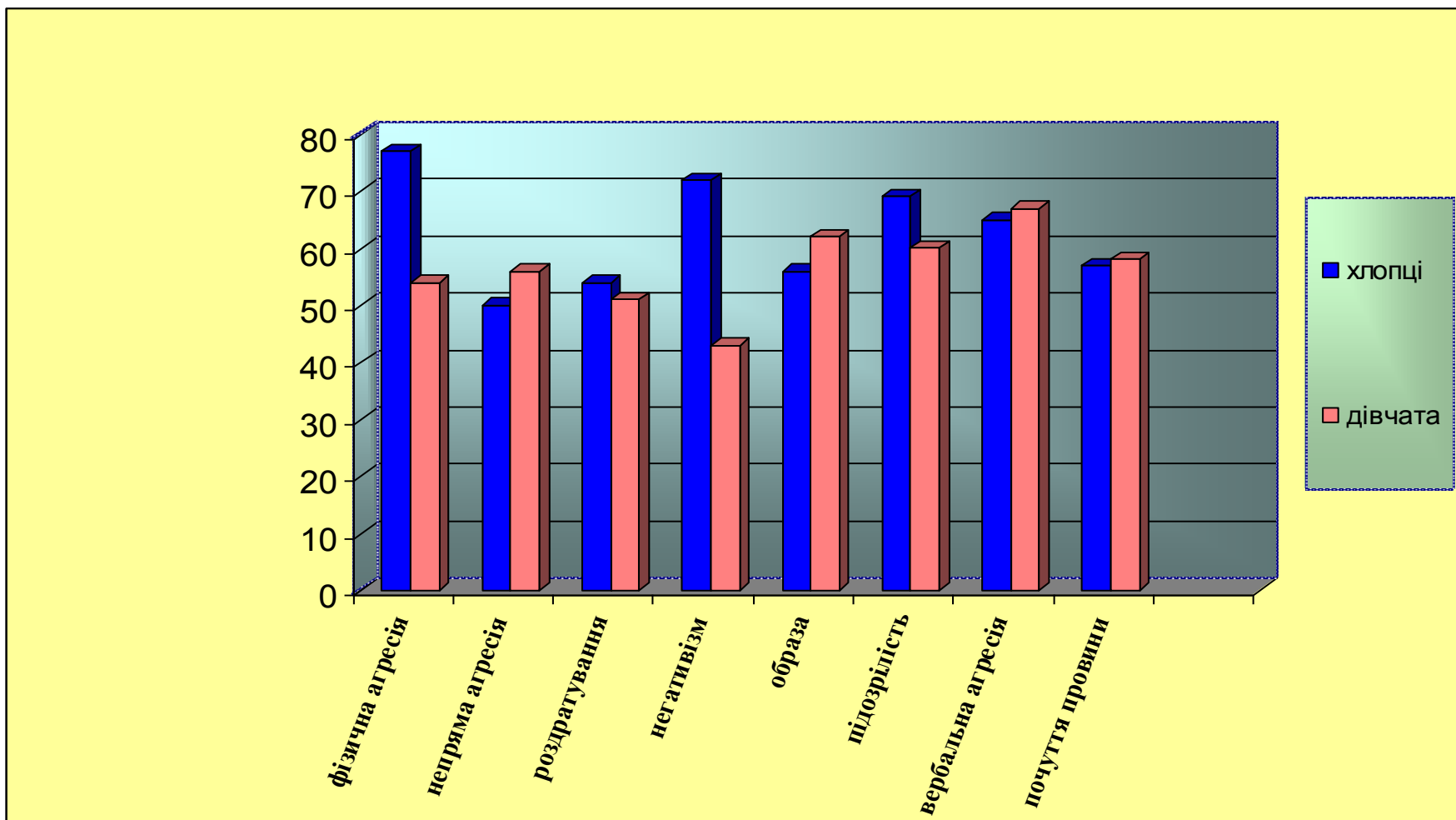

Рис. 3.1. Порівняльна діаграма видів агресивних реакцій та їх домінування

ДОДАТОК К

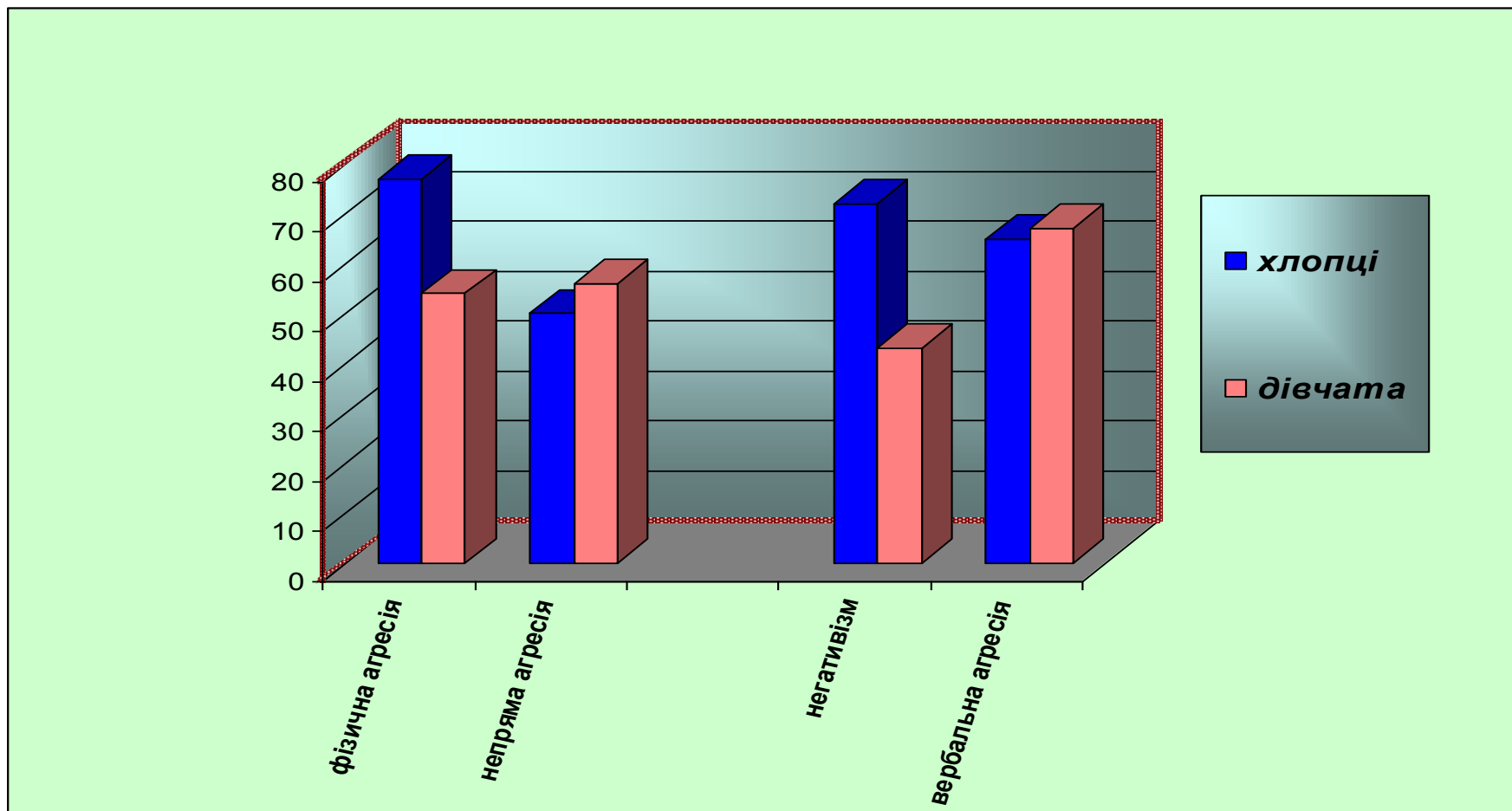

Рис. 3.2. Порівняльна діаграма видів агресивних реакцій їх домінування у хлопців та дівчат